

Л. Р. Ігнатова, Ш. Ш. Рамазанов

УДК: 94(477)«18/19»

**ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА
У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
(друга половина XIX — початок XX ст.)**

У статті розглядаються особливості селянського землеволодіння в Україні після скасування кріпацтва у Російській імперії. Автори аналізують основні аспекти забезпечення селян землею та їхнє матеріальне становище в пореформений період.

Ключові слова: скасування кріпацтва, селянське малоземелля, аграрне перенаселення, община.

В статье рассматриваются особенности крестьянского землевладения в Украине после отмены крепостного права в Российской империи. Авторы анализируют основные аспекты обеспечения крестьян землей и их материальное положение в пореформенный период.

Ключевые слова: отмена крепостного права, крестьянское малоземелье, аграрное перенаселение, община.

In clause the features of country landed property in Ukraine after a cancellation selfdom in the Russian empire are examined. The authors analyze the basic aspects of maintenance of the peasants by ground and their material situation in the period after reform.

Keywords: abolition of serf of right, peasant shortage of land, agrarian overpopulation, community.

Початок XX ст. для Російської імперії позначився економічним зростанням. Проте основою економіки залишалося сільське господарство. Російська імперія займала тоді перше місце у світі з виробництва сільсько-господарської продукції. Після скасування кріпацтва 1861 р. в європейській частині Росії середньорічні збори зернових постійно зростали. Так, якщо у 70-ті рр. XIX ст. збір зернових становив 243,4 млн. четвєртин, то у 1909–1913 рр. — 395,5 млн. [9, с. 284; 16].

До 80-х рр. XIX ст. в Російській імперії повністю склався єдиний загальноросійський товарний ринок у сільському господарстві. Чітко окреслилася і спеціалізація районів. Складається центр зернового виробництва на південних та східних окраїнах. Серед 8 губерній, які давали понад чверть збору зернових по країні, були і 3 українські: Херсонська, Таврійська та Катеринославська. На півдні виникли так звані «пшеничні фабрики».

У південно-степовому та південно-східному районах посіви пшениці становили в 70-х рр. XIX ст. 37,5% від загальноросійських, а в 90-х рр. — 51% [2, с. 130–131].

У чому ж полягала основна проблема більшості селян, про яку згадують дослідники, розглядаючи економічний розвиток сільського господарства? Думки істориків щодо цього розходяться. Радянські історики наголошували на консервативній, обмежувальній та антиселянській політиці російського уряду після скасування кріпацтва. Відзначалося, що на початку XX ст. в поміщицькому та селянському господарстві активно розвивалися капіталістичні відносини, але вони були обмежені. Їй хоча ці висновки базуються на аналізі значного конкретно-історичного матеріалу, низку аспектів розвитку сільського господарства не було в ті часи належно висвітлено. Зокрема, не розглядалися особливості розвитку окремих регіонів, зокрема й України, у складі Російської імперії. Майже в усіх дослідженнях радянського періоду українські землі розглядалися як невід’ємна частина Російської імперії.

На сучасному етапі більшість дослідників намагаються аналізувати проблеми економічного становища селянства, враховуючи всі аспекти внутрішнього життя. Зокрема, з’явилося багато робіт, у яких особливості економічного розвитку українських земель у складі Російської імперії розглядаються окремо.

Відповідно, мета нашої роботи — охарактеризувати основні аспекти забезпечення селян землею та їхнє матеріальне становище в пореформений період.

Однією з основних причин незадовільного економічного становища, як правило, вважається селянське малоземелля. Проте, порівнюючи середню щільність населення Європейської Росії з країнами Європи, можна побачити, що придатної для обробітку землі в Росії на одну людину припадало 2,1 дес., у Франції — 0,82 дес., у Німеччині — 0,62 дес., у Великій Британії — 0,48 дес. За даними С. Пушкарьова, селянам у Росії у 1905 р. належало 164 млн. дес. землі, дворянам — 53 млн. дес. Тобто, Росія на початку XX ст. була «мужицьким царством», країною, де селянське землеволодіння переважало над великим приватновласницьким більшою мірою, ніж в інших європейських державах [14, с. 355–357].

Щодо розміру селянських земельних наділів, то, на думку С. Пушкарьова, «малоземелля» селян у Росії було відносним. Державні селяни після скасування кріпацтва отримали в середньому 6,7 дес. на душу чоловічого населення, поміщицькі — близько 3,3 дес. на ревізьку душу. 1905 р. з загальної кількості 12 млн. селянських дворів лише 23,8% мали менше, ніж 5 дес. на двір, від 5 до 10 дес. — 42,3%, від 10 дес. — 33,9%.

У Франції селянські господарства, менші за 5 гектарів (4,55 дес.) становили 71,4%, у Німеччині — 76,5%, у Бельгії — 90,1%. Отже, середній розмір землеволодіння французьких селянських господарств наприкінці XIX ст. був у 3–4 рази меншим, ніж у Росії [14, с. 357].

Разом з тим на початку XX ст. становище селянства було дуже складним. Відбувалося розшарування на бідних, середняків та заможних. У першу чергу це було помітно за кількістю надільної землі на двір. Найбільше відрізнялися в такому разі окремі регіони країни. Так, у землеробському центрі було багато дворів з середніми наділами в 3–6 дес. Для України це питання було найактуальнішим. Київська губ., наприклад, займала одне з останніх місць у Російській імперії за розмірами селянського землеволодіння на душу населення, і, за підрахунками тогочасних дослідників, на 1 чоловіка не припадало навіть 1 дес. землі. У Полтавській губ., за висновками аграрної комісії Полтавської громади сільських господарів, понад півмільйона селян не мали не тільки орної, а навіть і присадибної землі. Середній селянський наділ по всіх повітах Харківської губ. становив не більше, як 4 з лишком дес.

На Правобережній Україні рівень аграрного перенаселення був значно вищим, ніж на Лівобережжі. Істотні відмінності в забезпеченості землею існували не тільки між великими регіонами України, а й у окремих губерніях між повітами: мешканці м. Великий Крупель Переяславського повіту Полтавської губ., переважно козаки, володіли площами від 50 до 100 дес., у селян було дещо менше, заможні селяни мали по 20–25 дес. Загальна кількість безземельних селян не перевищувала 2–3% усього населення. Поряд з тим, у с. Ляменці Золотоноського повіту Полтавської губ. на сім'ю, яка частіше за все складалася з 10–12 душ, припадало 6 чи 7 дес. [5; 12; 13; 15].

Як же розподілялася земля між дворянами та селянами в Україні? Серед загальної кількості приватновласницьких земель на території України дворянам належало у 1862 р. 18 287 тис. дес., у 1905 р. — 11 682 тис. У подальшому кількість дворянського землеволодіння постійно зменшується, що було пов'язано з революційною ситуацією в Російській імперії. З 1902 по 1907 рр. скорочення становило в середньому 6,5%. А за три роки столипінської реформи (з 1907 по 1909 рр.) навіть прискорилося — 8,2% [11, с. 12].

Після реформи 1861 р. в Україні зростає приватне селянське землеволодіння. Статистичні дані наведено в таблиці 1.

Таблиця 1. Площі приватного селянського землеволодіння в Україні з 1863 по 1910 рр. [11, с. 20]

Роки	Кількість (у тис. десятин)	Роки	Кількість (у тис. десятин)
1863–1872	427,3	1905	132,8
1873–1882	551,7	1906	139,5
1883–1892	1480,9	1907	173,8
1893–1902	1559,2	1908	239,8
1903	180	1909	363,9
1904	208,3	1910	391,8

Як бачимо, після скасування кріпацтва селянське землеволодіння зростало повільно — за два десятиліття з 1863 по 1882 рр. — лише на 130 тис. дес. У подальші роки динаміка зростання селянського землеволодіння була нестабільною, що було пов'язано з економічними проблемами, зокрема неврожаєм 1902 р. Але після запровадження столипінської аграрної реформи селянське землеволодіння невпинно зростає: від 139,5 тис. дес. у 1906 р. — до 391,8 тис. у 1910 р., тобто майже втричі.

Таким чином, незважаючи на достатню забезпеченість селян землею порівняно з європейськими країнами, проблема перерозподілу її між поміщиками та селянами в Російській імперії залишалася однією з найголовніших. Питання пропорційного розподілу землі за наявності великого поміщицького землеволодіння автоматично зберігало невирішеною проблему селянського малоземелля та навіть безземелля.

Ще однією з причин складного становища селян було те, що після скасування кріпацтва для контролю над виплатою викупних виплат за землею уряд залишив общину. Аграрна політика поміщиків на початку XX ст. ґрунтувалася на збереженні та підтримці сільської общини з невідчужуваністю надільної землі. Охороняючи общину, поміщики розраховували на темноту й несвідомість селян, — зазначає П. Н. Єфремов [1, с. 12]. Вона відігравала роль середньовічної перегородки на шляху розвитку виробничих сил у сільському господарстві, мала, на думку кріпосників, замінити собою владу поміщика, можливість експлуатувати селянство. Для цього було встановлено систему кругової поруки. Сільська спільнота в цілому відповідала за справну сплату податків. Общинне володіння позбавляло можливості купувати та продавати землю, перешкоджало переходу її від бідніших верств до заможних селян.

За володінням надільною землею виділялися селянські спільноти з об-
щинним та з подвірним володінням землею. Общинне землеволодіння пану-
вало на Півдні України, особливо в Катеринославській губ. (99,5%), во-
но переважало над подвірним по всьому Лівобережжю. В губерніях Пра-
вобережжя панувало подвірне землеволодіння (96,3%). У Подільській губ.
общинні землі становили тільки 0,5% від надільного селянського земле-
володіння [3, с. 493].

Надільне землеволодіння і община стали гальмом на шляху нових еко-
номічних процесів у господарстві, які потребували організації обробітку
землі, котра була б вільною від усіляких середньовічних перегородок, які
збереглися від часів кріпацтва (землі казенні, колишні власницькі, удільні,
землі колоністів, козаків, чиншовиків тощо). Життя владно диктувало
необхідність ліквідувати колишнє землеволодіння: як поміщицьке, так і
надільне селянське.

У промові на засіданні другої Державної думи 6 травня 1907 р.
П. А. Століпін наводив такі докази на захист нового аграрного законодав-
ства: «Настоятельность принятия в этом направлении самых энергичных
мер настолько очевидна, что не могла подвергаться сомнению, невозмож-
ность отсрочки в выполнении неоднократно выраженной воли Царя и на-
стойчиво повторяемых просьб крестьян, изнемогающих от земельной не-
урядицы, ставили перед правительством обязательство не медлить с ме-
рами, могущими предупредить совершенное расстройство самой много-
численной части населения России» [10, с. 183].

Земельна громада — община — була організацією селянства в умовах
натурального, екстенсивного, переважно трипільного господарства. Во-
на мала забезпечувати селянам розподілення надільної землі у відповід-
ній кількості та відповідної якості на кожний двір.

За кріпацтва земельні переділи через общину відігравали двоїсту роль.
З одного боку, вони збільшували кількість робочої сили, а з іншого — змен-
шували наділ на кожну робочу одиницю. Це давало поміщикам можливість
посилювати експлуатацію селян, і не тільки відносно, але й абсолютно,
підвищуючи від експлуатації села прибутковий продукт.

Викликав постійні суперечки і спосіб господарювання селян, який
застосовувався в общині: старе трипільля, коли третина орної землі за-
лишалася під паром (тобто фактично не використовувалася). Ця систе-
ма була основою общинного землеволодіння, котре залишалося в Росій-
ській імперії після скасування кріпацтва як рудимент феодалізму. При-
 цьому селянська земля фактично належала не господарю, а общині, «ми-
ру», який розподіляв її по «душам», «працівникам» чи в будь-який ін-
ший спосіб.

Це питання викликало жваві дискусії в пресі. Так, газета «Киевлянин» у статті «Крестьянское полеводство» ознайомлює читачів з цифровими даними, які характеризують стан селянського господарства в чорноземній смузі взагалі й по окремих губерніях. Ці дані було взято з книги П. Н. Соковніна «Культурный уровень крестьянского полеводства на надельной земле и его значение в аграрном вопросе» [4]. Автор цієї книги методом порівняння даних про збирання зерна, валового доходу, цін на врожай та ін. у губерніях чорноземної та нечорноземної смуг намагався довести, що пропозиція «демократизувати» обробіток землі матиме руйнівне значення.

До висновку про те, що добробут селян у Росії зовсім не залежить від їхнього земельного забезпечення, приходять і С. С. Бехтеєв, автор книги «Хозяйственные итоги истекшего сорокалетия», уривки з якої наводила газета «Киевлянин» [7]. Він категорично не погоджувався з тим, що малоземелля — це хвороба селянства, і вважав за необхідне вирішити, наскільки це становище потребує яких-небудь екстраординарних заходів для зміни його на краще.

На захист великого та середнього землеволодіння в Російській імперії виступав французький учений Леруа-Больє. Він вважав, що ніким не можна замінити великого та середнього сільського власника, який мав би освіту, до деякої міри широкую, і середній обіговий капітал та деякі запасні кошти. На його думку, цього було б достатньо, щоб поживити обробіток землі в цілому [6].

На думку автора статті в газеті «Киевлянин», уся справа не в малоземеллі селян, а в тому, що вони неправильно використовують землю. Категорично заперечуючи реформи в землеволодінні, він намагався довести, що все залежить від правильного використання землі [8].

Поліпшенням сільськогосподарської техніки переймався невідомий автор статті у газеті «Южный край». Він вважав, що покращення сільськогосподарської техніки — це основний козир аграрної програми та аграріїв, а також промисловців. На його думку, сільськогосподарська машина допоможе селянину перейти до інтенсивного господарства і він перестане мріяти про «примусове відчуження» [17].

Погоджуючись з тим, що не останню роль у підвищенні сільськогосподарського виробництва відіграє техніка, все ж треба зазначити, що її застосування, як показує досвід, рентабельне тільки на великих земельних ділянках. Якщо взяти до уваги, що в більшості губерній усе-таки переважало селянське малоземелля та безземелля, то використання техніки навряд чи якось підвищило б продуктивність праці. За скрутного грошового становища навіть заможні селяни не мали коштів, щоб придбати сіль-

ськогосподарську техніку, яка коштувала досить дорого. Поміщики ж переважно використовували на своїх угіддях дешеву селянську працю, а не купували техніку.

Що ж до покращення рівня сільськогосподарської праці, то можна зазначити, що в умовах малоземелля, враховуючи щорічний приріст сільського населення, важко було б якось досліджувати багатопілля. Отже, уряду й поміщикам конче потрібно було йти на поступки селянам у збільшенні їхніх надільних земель, бо цього вимагали як суб'єктивні, так і об'єктивні причини розвитку капіталістичних відносин у сільському господарстві. Було підірвано старі общинні порядки селянського землеволодіння, а нові відносини вели до розшарування селянства за становими ознаками. Община не могла запобігти неминучому розшаруванню селянства. Незважаючи на загальні та часткові переділи, земля починає зосереджуватися насамперед у руках заможних селян. З розвитком капіталізму завмирає і практика переділів. Новий устрій не міг змиритися зі зрівняльністю сільського землекористування. Старі общинні порядки ввійшли у гостру суперечність з новими господарськими умовами. Злам чинних порядків ставав безумовною економічною необхідністю. Політика підтримки селянської общини з боку царизму та кріпосників-поміщиків була спробою затримати розвиток нових економічних відносин на селі. Поміщикам потрібен був «наймит з наділом» — напівжебрак, малоземельний селянин, змушений орендувати поміщицьку землю за відробітки, за яких вартість оренди набагато перевищувала б звичайну орендну вартість. Розвиток промисловості теж потребував рішучих перетворень у сільському господарстві.

Стосовно матеріального становища селян, то в другій половині XIX — на початку XX ст. воно дещо поліпшилося. Однак загальні відомості не можуть заперечити того, що були великі групи селян, погано забезпечених матеріально. Розрахунки за величиною засіву та за кількістю робочих коней свідчать, що в центрі Російської імперії бідних селян було від 30 до 50%, в Україні — дещо менше. Гостру потребу в землі відчувало багато сільського населення: 3/5 селян центральних губерній отримували основні прибутки не від обробки землі, а від промислів і заробітків.

Забезпечення землею, як і матеріальне становище селян, у різних регіонах було нерівним. Бідні селяни (без коней, з наділом до 3 дес., з 1 коровою) жили здебільшого за рахунок промислів та найму. Їхній дохід був більш грошовим, ніж у середніх верств, але їхнє харчування — біднішим. Бюджет середніх селян (з наділом 3–9 дес., 1–2 кіньми, 1–3 коровами) включає вже витрати на господарські потреби, на одяг (не більше, як 10–15% грошового доходу), але основні витрати йшли на харчування. У заможної групи селян витрати на харчування не перевищували 40–50%, а іно-

ді — лише 30%, але до половини витрат ішло на господарські потреби. Проте матеріальне становище основної маси сільського населення було кращим, ніж у робітників.

Ще однією причиною селянської бідності, після малоземелля, вважалися непомірні та непосильні казенні платежі. Найбільш важкими були викупні виплати за надільні землі після скасування кріпацтва. У колишніх поміщицьких селян вони становили близько 1 крб. за десятину, у колишніх державних — значно менше. Загальна сума прямих зборів (казенних, земських, мирських, страхових) із селянських надільних земель 1899 р. становила в середньому 1 крб. 51 коп. на десятину [14, с. 358].

Чи можливо було селянам виплачувати ці кошти? Середні врожаї на селянських землях в європейській Росії на початку XX ст. становили 39 пудів. Загалом урожайність селянських полів була на 15–20% нижчою, ніж приватновласницьких, і в 2–4 рази нижчою за врожайність європейських країн [14, с. 359].

Окрім прибутків від землеробства (їх отримували 76,4% селян), досить суттєве місце у доходах селянських господарств займали промисли (23,6% селян).

У групі бідних селян (господарство до 3 дес.) загальні доходи становили на 1 двір 197,7 крб., у середніх (6–9 дес.) — 422,9 крб., у заможних (понад 12 дес.) — 709,4 крб. Селяни, окрім викупних платежів, мали також сплачувати подушний податок, земські та мирські збори на утримання місцевої адміністрації, виконувати натуральні повинності (постачання підвід, ремонт шляхів та ін.). Постійно накопичувалися недоплати, за які в боржників розпродавали худобу та домашній скарб. Багато з податків постійно зростали.

Щоправда, наприкінці XIX ст. було скасовано соляний та подушний податки, зменшено викупні виплати. Це покращило становище селян, але підвищило земські та мирські збори. Зросли також непрямі податки на горілку, цукор, тютюн, гас. На селянський двір припадало в середньому близько 50–70 крб. платежів на рік, з них 2/3 — на непрямі податки.

Витрати бідняків становили 313 крб. на двір, середняків — 602 крб., заможних 1075 крб. Отже, всі бюджети зводилися з дефіцитом [2, с. 121–122]. Якщо підрахувати кількість бідних селян в Україні, то статистичні дані показують, що кількість усіх селян, які після скасування кріпацтва отримали наділи, менші за 5 дес., становить 94% (серед них понад 220 тис. взагалі не мали землі, 100 тис. — одержали наділи до 1 дес., а понад 1 млн. 600 тис. — до 3 дес.).

Отже, майже всі українські селяни, не маючи достатньої кількості землі, не могли виплачувати викупних платежів та податків, а тому, фактич-

но, жили в борг. За таких обставин селянство мусило пристосовуватися до нових умов життя.

1. Ефремов П. Н. Столыпинская аграрная политика / Ефремов П. Н. — М. : Госполитиздат, 1941.
2. История России. XIX в. : В 2 ч. / Под ред. В. Г. Тюкавкина. — М. : ВЛАДОС, 2004. — Ч. 2.
3. Історія селянства Української РСР : У 2 т. / Редкол. В. А. Дедиченко та ін. — К. : Наукова думка, 1967. — Т. 1. — 1967.
4. Киевлянин. — 1906. — 3 мая.
5. Там само. — 1908. — 29 мая.
6. Там само. — 11 июня.
7. Там само. — 12, 13, 27 июня.
8. Там само. — 6 июля.
9. Нифонтов А. С. Зерновое производство России во второй половине XIX в.: По материалам ежегодной статистики урожаев Европейской России / Нифонтов А. С. — М., 1974.
10. П. А. Столыпин — жизнь и смерть за царя. Речи в Государственном Совете и Думе; Убийство Столыпина; Следствие по делу убийцы / [Сост. З. М. Чавчавадзе. — М. : Чертановская тип., 1991.
11. Погребинський О. Столипінська реформа на Україні / Погребинський О. — Б.м. : Пролетар, 1931.
12. Полтавская земская газета. — 1906. — 2 июня.
13. Там само. — 20 августа.
14. Пушкирев С. Россия в XIX веке (1801–1914).
15. Рада. — 1907. — 1 березня.
16. Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств. — Год 10-й. — Пг., 1917.
17. Южный край. — 1909. — 24 марта.

О. М. Гордуновський

УДК: 94(477.7):339.5.057.7«18»

ПОСЕРЕДНИЦТВО У ХЛІБНІЙ ТОРГІВЛІ В ПІВДЕННІЙ УКРАЇНІ XIX ст.

В статті комплексно досліджено стан торгівлі хлібом та її динаміки в межах Новоросії XIX ст. Проведено широкі порівняльні паралелі в географічному та хронологічному аспектах. Охарактеризовано посередництво в хлібній торгівлі на Півдні України у визначений період.

Ключові слова: Південна Україна XIX ст., хлібна торгівля, посередництво, Новоросія.